

Ганна Товканець

НАВЧАННЯ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ ЯК РОЗШИРЕННЯ ОСВІТНІХ МОЖЛИВОСТЕЙ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

**KSZTAŁCENIE PRZEZ CAŁE ŹYCIE JAKO ZWIĘKSZENIE
MOŻLIWOŚCI SZANS EDUKACYJNYCH W KRAJACH EUROPY**

**LIFELONG STUDY AS A POSSIBILITY OF EDUCATIONAL
EXPANSION IN EUROPEAN COUNTRIES**

Однією з основних цілей Європейського Союзу є створення конкурентоспроможної економіки, що базується на знаннях та принципах сталого розвитку. Стратегічним завданням є забезпечення ринку праці кваліфікованими кадрами. Керівним принципом для формування системи європейської освіти у будь-якому з його контекстів на сучасному етапі є навчання впродовж життя, оскільки «всі люди, які живуть в Європі, без винятку, повинні мати рівні можливості для адаптації до вимог соціально-економічних змін й брати активну участь у формуванні майбутнього Європи»¹. Концепція навчання впродовж життя спрямовує на чітке усвідомлення навчальної діяльності й самоорганізації, на використання життєвого досвіду як джерела знань, на розвиток особистості й оволодіння соціальними ролями, на вирішення проблем в ході навчання, практичне застосування отриманих знань.

Різні аспекти концепції навчання впродовж життя знайшли відображення у публікаціях вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких можна виокремити В. Андрущенко, С. Батишева, Н. Бідюк, Л. Бондареву, Т. Десятова, І. Зязюна, В. Кременя, А. Кузьмінського, Л. Лук'яно-

¹ *Memorandum o celožitovním učení Memorandum o celožitovním učení Evropské komise, Praha, MŠMT, 2000.*

ву, Н. Ничкало, В. Олійника, Н. Протасову, Л. Сігаєву та ін. Проблеми професійної підготовки досліджувалися в роботах А. Алексюка, С. Архангельського, Ю. Бабанського, В. Бондаря, В. Галузинського, С. Гончаренка, Р. Гуревича, В. Козакова, І. Лернера, А. Матюшкіна, В. Паламарчук, І. Харламова, Л. Хомич та ін. Особливим аспектом навчання впродовж життя є важливість інтелектуальної складової особистості у економічному зростанні суспільства, що в кінцевому результаті зумовлює зростання продуктивності праці і виступає визначальним чинником конкурентоздатності в сучасних умовах, на чому наголошується в дослідженнях Б. Браже², Н. Ничкало³, в документах європейських⁴ і національних⁵ організацій, які займаються проблемами освіти. Ключовими напрямками розвитку навчання впродовж життя є нові базові знання і навички для всіх, збільшення інвестицій в розвиток людських ресурсів, інноваційні методики навчання і вивчення; нова система визначення якості освіти, розвиток наставництва і консультування. «Навчання протягом життя» набуло актуальності також в документах Організації міжнародного співробітництва та розвитку (ОЕСД), в яких акцентується необхідність пошуків шляхів розвитку економічного потенціалу через нарощування людського капіталу, що, у свою чергу, повинно призвести до підвищення рівня життя та укріплення демократії в суспільстві. Своїм основним завданням ОЕСД визначає пошук практичних рішень з розширення освітніх можливостей усіх людей⁶.

Людина в сучасному світі сьогодні відчуває брак певних знань і має потребу в їх регулярному оновленні. До професійної перепідготовки і підвищення кваліфікації прагнуть як професійно успішні люди, так і безробітні громадяни, які стали такими через неможливість працевлаштування або відсутність необхідної кваліфікації. Тому принцип

² Браже Т.Г., Потенциал гуманитарной культуры взрослого как фактор личностного развития, Практическая андрагогика, Книга 2. Опережающее образование взрослых, с. 77-78.

³ Ничкало Н. Г., *Професійна педагогіка і педагогіка праці: проблеми взаємозв'язку в умовах ринкової економіки*, Педагогіка і психологія, nr 2(67)10/2010, с. 33–46.

⁴ *Memorandum o celoživotním učení Memorandum o celoživotním učení Evropské komise*, Praha, MŠMT, 2000, Pozyskano z: <http://www.nvf.cz/archiv/memorandum/ob-sah.htm>.

⁵ *Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика: аналітична записка відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*, Pozyskano z: <http://www.niss.gov.ua>.

⁶ *Lifelong Learning for All, Paris, Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)*, 1996, Pozyskano z: <http://www.oecd.org/dataoecd/17/11/29478789.pdf>.

«навчання впродовж життя» діє у всіх цивілізованих країнах і стає все більш актуальним в країнах ЄС. Як засвідчують дані табл. 1, загалом в країнах ЄС на початку ХХІ століття спостерігається підвищення інтересу населення до навчання впродовж життя. Якщо у 2010 році 9,3% населення ЄС у віці від 25 до 64 років здійснювали навчання за різними програмами та курсами, то у 2015 році – 10,7%. Водночас необхідно визнати, що в деяких країнах спостерігається зниження участі населення в освіті впродовж життя, зокрема в Великій Британії, Польщі, Словенії, Іспанії, Ірландії тощо. Натомість в країнах Східної Європи, членах ЄС (Чеська Республіка, Словаччина, Угорщина, Болгарія) навчання впродовж життя є актуальним.

Навчання впродовж життя в європейських країнах здійснюється у контексті формальної і неформальної освіти. У формальній освіті переважають програми. Як правило, за такими програмами навчаються особи, які вважають за необхідність здобувати вищу освіту за декількома галузями. В контексті неформальної освіти здійснюється перекваліфікація робітничих спеціальностей, що зумовлено необхідністю підвищення ефективності роботи і поліпшення становища на ринку праці⁷.

Таблиця 1. Навчання впродовж життя в країнах ЄС (% населення у віці від 25 до 64 років)⁸

№ п/п	Країни ЄС	2010	2015
1.	ЕС-28	9,3	10,7
2.	Австрія	13,8	14,4
3.	Бельгія	7,4	6,9
4.	Болгарія	1,6	2,0
5.	Велика Британія	20,1	15,7
6.	Греція	3,3	3,3
7.	Данія	32,6	31,3
8.	Естонія	11,0	12,4
9.	Ірландія	7,0	6,5
10.	Іспанія	11,2	9,9

⁷ *Vzdělávání dospělých v České Republice v evropském kontextu*. Český statistický úřad, Praha, 2014, s. 31–32.

⁸ *Lifelong learning, 2010 and 2015* (% of the population aged 25 to 64 participating in education and training), Pozyskano z: <http://ec.europa.eu/eurostat>.

№ п/п	Країни ЄС	2010	2015
11.	Італія	6,2	7,3
12.	Кіпр	8,1	7,5
13.	Латвія	5,4	5,7
14.	Литва	4,4	5,8
15.	Люксембург	13,5	18,0
16.	Мальта	6,2	7,3
17.	Нідерланди	17,0	18,9
18.	Німеччина	7,8	8,1
19.	Польща	5,2	3,5
20.	Португалія	5,7	9,7
21.	Румунія	1,4	1,3
22.	Словаччина	3,1	3,1
23.	Словенія	16,4	11,9
24.	Угорщина	3,0	7,1
25.	Фінляндія	23,0	25,4
26.	Франція	5,0	18,6
27.	Хорватія	3,0	3,1
28.	Чеська Республіка	7,8	8,5
29.	Швеція	24,7	29,4

Як правило, в системі «навчання впродовж життя» в європейському просторі пропонуються курси і програми, які призначені не тільки для вільного навчання громадян, які мають намір здобувати освіту, але і для спеціалістів з метою удосконалення професійних знань у різних галузях. Формування ринку освітніх послуг в системі «навчання впродовж життя» на сучасному етапі має певні особливості. Навчальні заклади в європейських країнах активно й творчо розробляють освітні програми, здійснюють навчально-методичний супровід, здійснюють розширення матеріально-технічної бази.

Навчання впродовж життя в європейських країнах розглядається як процес і результат цілеспрямованого, педагогічно організованого духовного, інтелектуального і фізичного розвитку людини, як можливість її розвитку як особистості мобільної, компетентної, здатної до самореалізації, творчої, що володіє вмінням орієнтуватися в ситуації, яка швидко зміню-

ється, і ефективно вирішувати практичні завдання⁹. Навчання має спрямовуватися на забезпечення необхідних умов для оволодіння студентами/слухачами широким спектром знань, умінь і навичок з урахуванням інтересів. Акцентується увага на життєвих планах людини щодо самовизначення в широкій соціальній сфері, культурі і загальному пізнанні; орієнтації освіти на отримання результатів, що впливають на якість життя. Таке навчання забезпечує високий рівень професійної, загальнокультурної, комунікативної компетентності, аксіологічну вираженість і вибірковість цілей і способів реалізації змісту освіти, що зумовлюють індивідуальний запит та індивідуальну програму їх втілення.

Так, в чеській системі освіти навчання впродовж життя концептуально розглядається як зміни в підході до освіти, де створюються всі можливості для навчання і розглядаються як єдиний взаємозалежний блок, який забезпечує різноманітні і численні переходи між освітою і зайнятістю та який передбачає удосконалення кваліфікації і компетентності в різних галузях і в будь-який час.

Практично кожен вищий навчальний заклад в Чеській Республіці в системі «навчання впродовж життя» здійснює підготовку фахівців для економічної галузі. Сьогодні актуальним є оволодіння професійними знаннями з проведення маркетингових досліджень ринку; створення підприємства з урахуванням різних організаційно-правових форм власності; планування діяльності підприємства (бізнес-планування); здійснення роботи з таких напрямів професійної діяльності, як стратегічний, фінансовий, інноваційний, адміністративний, кадровий та соціально-психологічний менеджмент, планування ризиків в професійній діяльності; планування й організація своєї праці (самоменеджмент); виконання професійних обов'язків, трудових завдань відповідно до установлених економічних і нормативних документів (виконання керівних та управлінських функцій) та ін.¹⁰

Університет Масарика¹¹ в Брно здійснює підготовку у сфері адміністрування, регіонального розвитку туризму, економіки громадського сектора і управління бізнесом. У Банківському інституті (Прага) активно діють курси, що забезпечують надання освітніх послуг за напрямом

⁹ *Making a European area of lifelong learning a reality*, Pozyskano z: <http://ec.europa.eu/education>.

¹⁰ Бондарева Л., *Особливості підприємницького розвитку особистості дорослих в умовах ринкової економіки*, Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи., 2010, с. 29-37.

¹¹ *Univerzita Masarykova*, Pozyskano z: www.muni.cz.

«Навчання впродовж життя» за напрямками фінансової, банківської та підприємницької діяльності за різними спеціальностями¹²: ОКР «Бакалавр»: «Банківський менеджмент» (навчання здійснюється чеською, англійською та російською мовами); «Оцінювання майна»; «Державне управління в ЄС»; «Економіка і менеджмент малого і середнього бізнесу»; «Економіка та управління в галузі охорони здоров'я та соціальних послуг»; «Страховання»; «Інформаційні технології»; «Електронна торгівля»; ОКР «Магістр»: «Фінанси»; «Інформаційні технології та менеджмент». Формами організації навчальної діяльності є відкриті тренінги, різні тематичні курси, семінари та конференції з чіткою системою інформування (через Інтернет, індивідуально) щодо дати і місця проведення. Акредитовані освітні програми реалізуються як в межах довгострокових програм безперервної освіти, так і монотематичних коротких курсів за різними спеціальностями. Після їх завершення слухачі тієї чи іншої програми отримують сертифікат фахівця за відповідною програмою. Університет Масарика в Брно пропонує можливість навчання за ексклюзивними навчальними програмами, орієнтованими на розвиток менеджменту і юриспруденції в сфері державного управління, в рамках MBA (Магістр державного управління) і господарського права), що мають міжнародну акредитацію.

У «Приватній вищій школі економічних студій» (Прага)¹³ в рамках навчання впродовж життя за спеціалізованою програмою «Стратегічний менеджмент» здійснюється на основі бакалаврського рівня в галузі економіки та управління, за програмою корпоративних фінансів – на основі бакалаврської освіти в галузі бухгалтерського обліку та ступеня бакалавра економіки та управління. Відбір і структурування змісту здійснюється на основі проектування цілей, функцій навчального матеріалу і способів навчальної діяльності та оцінювання ефективності навчання з урахуванням активності студентів/слухачів. Навчання слухачів таких програм здійснюється за алгоритмом: розуміння загальної методології суб'єктної орієнтації змісту освіти; проектування адаптивних інформаційно-освітніх середовищ; забезпечення реальної практики (моделювання навчальних планів, програм, форм організації).

В Університеті Масарика в Брно реалізуються акредитовані спеціалізовані програми підготовки, перепідготовки кадрів: підвищення кваліфікації та удосконалення професійної діяльності вчителів середніх

¹² *Bankovní institut vysoká škola*, Pozyskano z: <http://www.bivs.cz/o-nasi-skole/historie-bivs>.

¹³ *Základní informace o SVŠES*, Pozyskano z: <http://www.svses.cz/skola/obecne.php>.

шкіл, поглиблення знань або ж отримання додаткової кваліфікації в галузі спеціальної освіти, керівництво школою, освітніх консультацій або з інших додаткових дисциплін (педагогічний факультет); правовідносини у сфері нерухомості, державного управління, міжнародного і кримінально-процесуального права (юридичний факультет).

З метою реалізації концепції «Навчання впродовж життя» європейські університети та інститути організують різні спеціалізовані навчальні курси, які призначені для дистанційного навчання з використанням засобів сучасних інформаційних технологій, в тому числі і Віртуальні університети. У ході навчання учасник має доступ до мультимедійних навчальних матеріалів, а обговорення, консультації, взаємодія з викладачем – провадяться через чат. Навчання проводить викладач, який формує завдання і тести та інформацію про результати навчальної роботи, допомагає у разі виникнення труднощів. Програмою курсу передбачено вправи і тести для самодіагностики. Заняття можуть проводитися в комбінованій формі.

Для громадян пенсійного віку на принципах взаємодопомоги діють Університети третього віку (Карлов Університет, Університет Масарика в Брно, Університет Менделя в Брно, Університет в Пльзні та ін.), що є однією із форм в системі «навчання впродовж життя» та інструментом активізації ролі людей старшого і похилого віку в соціумі¹⁴. «Слухачі» такого університету добровільно обирають навчальні курси будь-якої тематичної спрямованості. Як правило, це одно- та тримісячні курси з навчання користування засобами інформаційних технологій, оволодіння нескладним програмним забезпеченням з бухгалтерського обліку, знаннями з іноземних мов, формування навиків ділового адміністрування та управління персоналом, ділової документації тощо. Основна увага приділяється бізнес-консультаціям, індивідуальним консультаціям та опрацюванню рекомендацій для керівників у галузі розвитку людських ресурсів.

В організації навчання впродовж життя ключове значення має побудова змісту освіти. Зміст навчання впродовж життя передбачає перехід від традиційних процесів накопичення знань до випереджувального відображення проблем суспільства, до вміння саморегулювання людиною рівня своїх знань відповідно до вимог сьогодення, до активного перетворення людиною себе і своїх знань, виховання у громадян постійної потреби набувати нові знання, оволодівати методологічною та рефлекс-

¹⁴ *Centrum celoživotního vzdělávání na FM VŠE v rámci Univerzity třetího věku*, Pozyskano z: <http://www.fm.vse.cz/wp>.

сивною культурою, формувати такі особистісні якості, які допомагають пересічній людині у процесі навчання або самонавчання самостійно будувати вектор свого інтелектуального розвитку на перспективу. Розвиток особистості при цьому розглядається в трьох аспектах: освоєння навколишньої дійсності (об'єктів цієї дійсності); зміни досвіду особистості (суб'єкти досвіду); динамічна діяльність, однією з основних функцій якої є становлення особистості. Отже, освіта як чинник розвитку «культурної людини», має допомогти людині оволодіти особистісно важливими практичними знаннями: навчити пізнавати; навчити працювати; навчити жити разом; навчити жити в гармонії із самою собою.

Безперечно, вимальовується головне завдання навчання впродовж життя в європейському контексті, що полягає у максимальному забезпеченні розвитку в кожній людині її генетично детермінованих здібностей (можливостей), раціонального критичного мислення, озброєння точними знаннями сучасної науки, техніки та технології, що дасть змогу отримати максимальний ефект в умовах соціально-економічних змін. Зміст освіти – це соціальний досвід, який засвоюється конкретно особистістю, структура якого може бути представлена наступними компонентами: знаннями особистості (когнітивний компонент); вміннями та навичками (операційний компонент); досвідом творчої діяльності (креативний компонент); особистісними смислами, ціннісними відносинами (мотиваційно-орієнтованим компонентом).

Стандарт навчання впродовж життя повинен враховувати діяльнісний характер нового змісту (способів діяльності, оскільки знання швидко застарівають); наявність інтенсивних технологій; сформованість загальних інтелектуальних умінь; виокремлення концептуальних рівнів освіти; високий рівень узагальнення матеріалу відповідно до рівня науково-технічного прогресу, випереджальний характер знань (врахування не обсягу інформації, а її спрямованості); виокремлення глобальних проблем сучасності шляхом вивчення їх у порядку наростання за рівнем складності; інтегрований характер змісту (способи діяльності студента, емоції, спосіб діяльності і відносин). Обґрунтовуючи модель стандарту навчання впродовж життя, доцільно передбачати: характер і послідовність етапів навчально-виховного процесу; особливості взаємодії (зв'язку) у системі «студент/слухач – викладач» та реакції студента/слухача на вплив системи (ступінь адаптивності). Базова модель змісту освіти дорослих має враховувати: змістові стрижневі лінії; провідні ідеї (єдність навчання, виховання і розвитку; наукові ідеї, що організують навколо себе зміст і є основою формування наукового світогляду); життєвий дос-

від студента/слухача; особисту значущість потрібної інформації; особливості розвитку особистості студента/слухача; фундаментальні наукові знання; способи формування духовної, комунікативної, валеологічної культури. Варіативна частина змісту може складатися з «індивідуальних маршрутів» або окремих модулів. Такий підхід допомагає студентові/слухачеві адаптуватися до середовища, до змісту і методів навчання, визначених з урахуванням індивідуальних особливостей.

В реалізації завдань європейської освіти широко використовується модульне навчання. Характерною особливістю є те, що сам студент може обирати ті модулі, які він має бажання вивчати, засвоюючи декілька модулів паралельно чи здійснюючи тривалі перерви в навчанні. Як правило, кожен модуль вивчається впродовж декількох місяців, зазвичай триместру, заняття відбуваються один-два рази на тиждень за встановленим графіком. За умови такої технології навчання кожен модуль є завершеним за змістом і закінчується видачею сертифіката успішності.

Організація навчального процесу на основі модульної технології в системі «навчання впродовж життя» дає змогу інтегрувати і диференціювати зміст навчання шляхом розробки модульних програм у повному, поглибленому або скороченому варіанті відповідно до навчальних цілей з підготовки конкретного спеціаліста; забезпечувати необхідний рівень оволодіння навчальним матеріалом, формування знань та практичних дій (умінь) компонуванням конкретно функціональних модулів на основі максимальної локалізації суперечностей між знаннями, вміннями та навичками; індивідуалізувати навчальний процес, забезпечуючи вільний вибір студентам не тільки програми навчання, а й порядку і темпу її оволодіння ними; забезпечувати необхідну гнучкість технології навчання з урахуванням складних психологічних особливостей слухачів; за необхідності скорочувати або, навпаки, збільшувати час на вивчення навчального матеріалу; оперативно змінювати процес навчання на окремих спеціальностях відповідно з урахуванням швидкозмінних умов майбутньої діяльності фахівця; використовувати широкий комплекс взаємопов'язаних прийомів, способів, конкретних методик навчання, залучаючи такі активні його варіанти, як занурення, взаємонавчання, інтегративні заняття, навчальні ігри, тренінги, навчальні експерименти, комп'ютерне моделювання та ділові ігри на його основі¹⁵. Необхідно мати на увазі, що, як і всякі інші, ці освітні можливості можуть реалізовуватися в повсякденній педагогічній практиці лише за певних умов: відбір навчаль-

¹⁵ *Практическая андрагогика*. Книга 2. Опережающее образование взрослых, под ред. В.И. Подобеда, А.Е. Марона, СПб., ИОВ РАО, 2009, с. 268–270.

ного матеріалу; відповідність навчального матеріалу цілям підготовки фахівця достатнього рівня компетентності; постійне оновлення змісту навчального матеріалу у відповідності до швидкозмінних умов їх практичної діяльності¹⁶. Зазначимо, що процес перепідготовки поширюється не тільки на формування конкретного спеціаліста як професіонала, а і на формування у нього необхідних особистісних якостей. Це особливо важливо для перепідготовки досвідчених професіоналів у різних галузях.

Аналіз наукової літератури і документальних джерел дозволяє стверджувати, що навчання впродовж життя в європейській освіті спрямоване на врахування індивідуальних і суспільних потреб та забезпечує освітні можливості формування конкурентоздатності економіки країни. Головною метою навчання впродовж життя є вплив на особистість при підготовці її до постійно змінюваних соціальних і економічних змін, усунення недоліків у базовій освіті, її доповнення новою інформацією, що з'являється в умовах інформаційно-технологічних трансформацій, виявлення потенційних ресурсів для розвитку і саморозвитку, соціалізації, інтеграції в суспільне життя для активної, продуктивної компетентної діяльності, задоволення і розвиток духовних запитів особистості, створення умов для її постійного творчого зростання, задоволення потреб держави, регіонів, різних галузей промисловості, сільського господарства і сфери послуг у конкурентоспроможних фахівцях, підготовлених до впровадження новітніх технологій.

Проаналізовано проблеми розширення освітніх можливостей для громадян європейських країн в системі навчання впродовж життя. Визначено, що навчання впродовж життя в європейській освіті спрямовано на врахування індивідуальних і суспільних потреб і розглядається як процес і результат педагогічно організованого духовного, інтелектуального і фізичного розвитку людини в умовах загострення конкуренції на ринку праці. Акцентується увага на життєвих планах людини, що обумовлює самовизначення в широкій соціальній сфері, культурі і загальному пізнанні, орієнтації освіти на отримання результатів, які впливають на якість життя; на організації навчання впродовж життя в державних і приватних вищих школах, на особливостях застосування модульної системи в організації навчального процесу, на діяльності «Університетів третього віку». Охарактеризовані інноваційні форми організації навчальної діяльності (тренінги, тематичні курси, семінари та конференції, акредитовані освітні програми), які реалізуються як в рамках довгострокових програм, так і монотематичних коротких курсах за різними спеціальностями. Обґрунтовано необхідність реалізації діяльнісного підходу у формуванні нового змісту європейського стандарту навчання впродовж життя.

¹⁶ Там само, с. 274–276.

Ключові слова: навчання впродовж життя, освітні можливості, європейські країни, Чехія, університет, професійне вдосконалення

Abstract: The article analyzes the problem of expanding the educational opportunities for European citizens within the frames of lifelong study. It has been emphasized that European system of lifelong education takes into account individual and social needs, and is perceived as a process and result of pedagogically organized moral, intellectual and physical development of a man under the terms of professional competitiveness. A great attention is paid to individual life plans shaped by self-determination in social sphere, culture and general cognition, educational orientation aimed at improving the quality of life. The emphasis has been made on the organization of lifelong study in public and private high schools; the article has highlighted the use of modular system in the educational process organization, along with the already existing “Third Age University” clause. Besides, there have been outlined forms of educational activities (training courses, thematic courses, seminars and conferences, accredited educational programs) implemented both for long-term programs and monothematic short courses by different specialties. The urgent necessity for active approach while setting the new European standard content of lifelong learning has been justified.

Keywords: lifelong learning, educational opportunities, European countries, the Czech Republic, university, professional development

Бібліографія

- Браже Т. Г., *Потенциал гуманитарной культуры взрослого как фактор личностного развития*, Практическая андрагогика. Книга 2. Опережающее образование взрослых, под ред. В. И. Подобеда, А. Е. Марона, СПб., ИОВ РАО, 2009, 406 с.
- Бондарева Л., *Особливості підприємницького розвитку особистості дорослих в умовах ринкової економіки*, Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи, № 2/2010, с. 29–37.
- Десятов Т.М., *Тенденції розвитку неперервної освіти в країнах Східної Європи (друга половина ХХ століття)*: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01, Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Київ, 2006, 505 с.
- Ничкало Н. Г., *Професійна педагогіка і педагогіка праці: проблеми взаємозв'язку в умовах ринкової економіки*, Педагогіка і психологія, № 2(67)/2010, с. 33–46.
- Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика: аналітична записка відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*, Pozyskano z: <http://www.niss.gov.ua>.

Практическая андрагогика: методич. пособие. Кн. 1. Современные адаптивные системы и технологии образования взрослых, под ред. д.п.н., проф. В.И.Подобедя, д.п.н., проф. А.Е. Марона, СПб., ГНУ «ИОВ РАО», 2003, 406 с.

Сігасва Л., *Фінансування Європейським Союзом інституцій освіти дорослих у Чеській Республіці*, Неперервна професійна освіта: теорія і практика, nr 3/4/2007, с. 154–160.

Bankovní institut vysoká škola, Pozyskano z: <http://www.bivs.cz/o-nasi-skole/historie-bivs>.

Centrum celoživotního vzdělávání na FM VŠE v rámci Univerzity třetího věku, Pozyskano z: <http://www.fm.vse.cz/wp>.

Lifelong learning, 2010 and 2015 (% of the population aged 25 to 64 participating in education and training), Pozyskano z: <http://ec.europa.eu/eurostat>.

Lifelong Learning for All. – Paris, Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), 1996, Pozyskano z: <http://www.oecd.org/dataoecd>.

Making a European area of lifelong learning a reality, Pozyskano z: <http://ec.europa.eu/education>.

Memorandum o celoživotním učení Memorandum o celoživotním učení Evropské komise, Praha, MŠMT, 2000, Pozyskano z: <http://www.nvf.cz/archiv/memorandum/obsah.htm>.

Recurrent Education: A Strategy for Lifelong Learning. Paris: Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), 1973, Pozyskano z: <http://www.eric.ed.gov/>.

Univerzita Masarykova, Pozyskano z: www.muni.cz.

Vzdělávání dospělých v České Republice v evropském kontextu. Český statistický úřad, Praha, 2014, 34 s.

Základní informace o SVŠES, Pozyskano z: <http://www.svses.cz/skola/obecne.php>.